

SUMMARY**Anatolii Lisii****ODYSSEY'S ADVENTURE OF PRAYER LEWINSKI**

This article is about the situation with Catholic Church in ancient Russia and Soviet Union. It is a scientific researching about Jan Lewinski in the time of Russian, polish and Soviet political regimes.

Key words: Catholic Church, faith, repression, prisons, spiritual life.

Ілля Луковенко,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри
філософії і релігієзнавства Державного університету
інформатики і штучного інтелекту*

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ДОНЕЧЧИНІ У ПОВОЄННІ РОКИ: СПЕЦИФІКА КІЛЬКІСНИХ ПОКАЗНИКІВ МЕРЕЖІ

Аналізуються кількісні показники мережі Російської Православної Церкви на Донеччині у 40–60-ті роки ХХ ст. у контексті здійснення державної політики стосовно релігії та Церкви.

Ключові слова: державно-церковні відносини, Російська Православна Церква, Донецька єпархія

Антирелігійна політика радянської влади у 20–30-ті рр. ХХ ст. призвела до того, що на початку німецько-радянської війни на території Сталінської області не залишилося жодної офіційно діючої православної церкви. Легальне церковне життя було неможливим.

Під час війни на цих теренах релігійне життя відроджується. Знову після тривалої перерви почали діяти православні громади. Було відкрито значну кількість закритих радянською владою храмів. Насамперед це позначилося на відновленні діяльності парафій там, де вони існували раніше, а також у нових місцях. Розпочинають свою працю священнослужителі, які ще залишилися в області. Так, наприклад, у м. Сталіно було відкрито дві церкви та десять молитовних будинків. Масово звершувалися хрещення та інші священодії. У храмах на свята збиралися сотні людей. Переважно все це знаходило підтримку в німецькій владі, бо Східний Донбас перебував у підпорядкуванні військового командування і політика окупантів тут була ліберальнішою, ніж на інших теренах України.

Відомостей щодо підпорядкування православних громад області не збереглося. Окремі дослідники, як, зокрема, І. Грідіна, свідчать, що православні Донеччини зберігали підлеглисть Москві, хоча формально ця територія входила до юрисдикції митрополита Автокефальної Церкви Феофіла (Булдовського).

За інформацією уповноваженого Ради у справах РПЦ К.Ф. Чорноморченка, в області під час окупації було відкрито 232 церкви та молитовні будинки Православної Церкви (дані станом на 1 січня 1944 р.). Зауважимо, що йдеться про

кількість узятих на облік церков та молитовних будинків. Зазначимо, що в документах уповноваженого є ще дані про 233 та 234 церкви та молитовні будинки, що були взяті на облік, але ця неточність виникла внаслідок помилки: спочатку одна, а потім дві громади були віднесені одночасно до двох районів і, відповідно, двічі пораховані. Це стосується молитовних будинків у с. Мангуш (Мангушський район), які були зафіксовані і по Мангушському, і по Маріупольському районах. В іншому випадку молитовний будинок у с. Ново-Райське був віднесений і до Андріївського, і до Дружківського районів. Але згодом помилку було виправлено. Загальна ж кількість громад перевищувала 300.

Сталінська область за кількістю зареєстрованих парафій посідала не перше, але й не останнє місце серед інших областей України. Так, найбільша сконцентрованість громад спостерігалася на заході та в центрі республіки: у Вінницькій області — 822, Київській — 604, Рівненській — 438 (дані на жовтень 1945 р.). Найменші показники фіксуються у Ворошиловградській (129), Ізмаїльській (127), Херсонській (115), Миколаївській (73) областях. За рахунок приєднання колишніх греко-католицьких парафій значно зросла кількість громад у західноукраїнських областях. Якщо, наприклад, у Львівській області у 1945 р. було лише 11 громад, то у 1947 їх налічувалося вже 606, у Дрогобицькій області — 4 і 562, відповідно. Звісно, що така чисельність громад на західних областях пов'язана насамперед із значним рівнем релігійності населення, а також з історичними особливостями регіону, який не зазнав такої нищівної антирелігійної атаки у довоєнні роки, як це мало місце на інших теренах країни, що перебували під радянською владою. З іншого боку, невелике число громад у зазначених областях пояснюється великими людськими втратами цих областей під час війни.

Проаналізуємо загальнонореспубліканську ситуацію. Станом на 1 червня 1945 р. кількість діючих православних громад на території СРСР сягала вже 10 243, причому 6072 з них розташовувалися на території Української РСР, а в Росії — 2297. У наступні роки чисельність громад Церкви продовжувала зростати. Так, станом на 1 липня 1946 р. їхня кількість сягала вже 13 215. У 1948 р. Православна Церква в СРСР досягла найвищого ступеня свого розвитку за часів радянської влади. Дослідники, однак, називають різні цифри. Так, М.В. Шкаровський та В. Ципін зазначають, що станом на 1 січня 1948 р. в СРСР налічувалося 14 329 православних громад [11, с. 335; 9, с. 341], а Т. Чумаченко говорить про 14 187 взятих на облік церков та молитовних будинків [10, с. 78] (з них — 3021 ніколи не припиняли своєї діяльності, 7405 — були відкриті за часів окупації, 2491 — храми колишньої Греко-Католицької Церкви, 1270 — відкриті за пропозицією Ради у справах РПЦ) [9, с. 54]. Вірогідно, що М.В. Шкаровський має на увазі як зареєстровані, так і незареєстровані громади, тоді як Т. Чумаченко називає кількість тільки зареєстрованих громад. У 1948 р. почали функціонувати ще 148 нових церков, і в 1949 р. їхня кількість становила вже 14 477. Проте в офіційних хроніках, призначених для розповсюдження за кордоном, фігурує інша, набагато завищена, кількість громад — 22 000 (брошура голови Ради у справах РПЦ Г.Г. Карпова „Про Російську православну церкву в Радянському Союзі”, 1946 р.), що мало на меті справити позитивне враження на закордонну громадськість.

Свого найвищого піку кількісна мережа РПЦ в Україні досягла у 1949 р., коли існувало 9186 зареєстрованих громад (станом на 1 жовтня 1949 р.). Втім уже на 1 січня

1950 р. число зареєстрованих церков знизилося до 9086, що складало 68 % від загальносоюзної кількості.

Незважаючи на те, що за окупації здійснювалися спроби упорядкувати церковне життя, створити хоча б якісь місцеві управлінські структури, після звільнення все довелося робити наново. Після розгрому довоєнних часів, коли легального церковного життя не було зовсім, вся управлінська структура була знищена. Священний Синод РПЦ приймає рішення про заснування Донецької єпархії у 1944 р. Територіально Донецька єпархія охоплювала дві області Української РСР – Сталінську та Ворошиловградську [8, с. 1]. Адміністративно Донецька єпархія на час її заснування поділялася на 21 благочинний округ (з них 13 – на території Сталінської, а 8 – на території Ворошиловградської області) [8, с. 6].

Аналіз мережі релігійних громад Православної Церкви, що належали до єпархії (у межах Сталінської області), дозволяє стверджувати про те, що громади розташовувалися дуже нерівномірно. Також варто підкреслити, що православні релігійні громади діяли в усіх районах області (станом на 1 січня 1944 р. існувало 12 міських та 28 районних виконавчих комітетів). Найбільша кількість православних громад була зафіксована в таких містах області: Сталіно (13 громад), Жданов (10), Макіївка (9), Горлівка (6). В інших містах обласного підпорядкування: Краматорськ – 5, Дебальцеве – 4, Артемівськ, Дружківка, Слов'янськ, Чистяково (з 1961 р. – Торез) – по 3 громади, Єнакієве та Костянтинівка – по одній громаді [2, с. 4–25].

Серед районних виконкомів потрібно виділити Амвросіївський – 12 громад (з них 10 – у сільській місцевості), Волноваський – 12, Красно-Лиманський – 12, Маріїнський – 12, Ольгинський – 14. Найменше число громад було зареєстровано в Андріївському (3 громади), Добропільському (3), Першотравневому (3), Ямському (1) районах [4, с. 16–19].

Більша частина парафій на території області розташовувалася в сільській та селищній місцевості. Так, станом на 1 січня 1953 р. з 194 зареєстрованих на той час церков та молитовних будинків 50 були в міських парафіях, 90 – у сільських, а 54 – у селищних [1, с. 3–4], тобто 144 одиниці припадало на сільську та селищну місцевість, а це становить 75 % від загальної кількості.

Аналізуючи проблему в цій площині, треба пам'ятати про те, що і демографічна, і соціально-економічна ситуація в краї була надзвичайно складною. Це безпосередньо позначилося на процесах, що відбувалися із православною мережею на Донеччині. На неї, серед іншого, впливало, декілька факторів. По-перше, високий рівень урбанізованості краю, коли спостерігається значний відтік людей з сіл та селищ у промислові центри. По-друге, скорочення кількості сільського населення. Статистика свідчить, що міське населення Донеччини у 1959 р. складало 3 656 240 осіб, тоді як сільське – тільки 606 680 осіб. Третім фактором варто назвати те, що протягом нетривалого часу в Донеччину прибули значні зовнішні міграційні потоки з інших регіонів країни, знову ж таки переважно до промислових міст. Так, якщо в 1943 р. (після звільнення) населення Донеччини нараховувало тільки 1,6 млн. осіб, то у 1952–1959 рр. зовнішні міграційні потоки склали число 4,6 млн. Але статистика вказує й на те, що за цей час покинуло область близько 3,6 млн. осіб. Така інтенсивна сепарація вплинула як на кількісні показники населення та його розміщення (внутрішня та зовнішня міграція), так і на якісні

показники. На Донеччині залишалися люди, спроможні витримувати специфічні умови, а також ті, кого примусили тут жити і працювати. Все це наклало відбиток на процеси у церковному житті Донеччини.

Подальша статистика доводить невинне зменшення кількості громад. Необхідно зауважити, що наприкінці 50-х рр. XX ст. проводилося масштабне реформування адміністративно-територіального устрою області, внаслідок чого окремі райони були ліквідовані, а їхні території увійшли до складу інших районів. Тому чисельність громад в окремих районах збільшилася, а в інших — залишилася на тому самому рівні (попри зняття з реєстрації окремих парафій). Наприклад, у Волноваському районі 1944 р. було 12 зареєстрованих громад, і в 1959 їх залишилося стільки ж, але тільки завдяки приєднанню до цього району територій (і разом з ними — громад) Ольгінського та Старомлинівського районів. За статистикою 1944 р., ці три райони (Волноваський, Ольгінський і Старомлинівський) мали 32 громади. Протягом 1944–1959 рр. вони втратили разом 20 парафій. Звідси число 12 у 1959 р. [4, с. 93–94].

Складна ситуація спостерігалася в сільських парафіях у 40–50-х рр. XX ст. Тут невинно зростала кількість тих громад, в яких довгий час не проводилися служби або проводилися з тривалими перервами (від місяця до року). В 1945 р. була одна така громада, надалі їх стає більше: 1946 р. – 3; 1947 р. – 5; 1948 р. – 10; 1949 р. – 15; 1950 р. – 19; 1951 р. – 23; 1952 р. – 28; 1953 р. – 13 парафій.

На початку 1950-х рр. зростає число парафій, де служби не правляться зовсім. Так, якщо в 1953 р. таких громад ще не існувало, то в 1954 та 1955 рр. їх уже дві, в 1956 р. – три, у 1957 р. – сім (з них у трьох церквах служби не проводилися понад два роки, у 13 – відбувалися із значними перервами) [2, с. 18], а станом на 1 січня 1959 р. вже в 13 парафіях служби не правилися взагалі [3, с. 9]. Причина цього – відсутність служителів культу. В 1954 р. існувало всього 87 парафій, розташованих у сільській місцевості, але служби Божі здійснювалися, та й то з великими перервами, лише в 46-ти. А в 1959 р. вже у 35 церквах, що були розташовані у сільській місцевості, богослужіння відбувалися нерегулярно, а в 22 — їх не було взагалі [3, с. 9]. Тож не дивно, що більшість знятих з реєстрації парафій припадала саме на сільську місцевість. Це пояснюється також зменшенням загальної чисельності сільського населення та відтоком його до міст у результаті урбанізаційних процесів і свідомого намагання влади скорочувати громади саме за рахунок села, що виконувалося в першу чергу руками самого єпархіального керівництва.

Статистика змін у мережі православних громад у 1943–1959 рр. виявляє, що райони області не однаково постраждали від несприятливої державно-церковної політики. Найбільших втрат зазнав Волноваський район, як район з переважно сільською структурою (саме сільські райони постраждали найбільше). Кількість громад значно скоротилася у Краснолиманському (з 12 у 1944 до 6 у 1959), Володарському (з 3 до 1), Тельманівському (з 4 до 1). В окремих районах кількість громад істотно не змінилася. Наприклад, у Маріїнському районі з 12 громад у 1944 р. припинили своє існування лише 2, в Авдіївському – тільки одна. Не спостерігаємо кількісних змін в Артемівському, Новоазовському, Слов'янському, Харцизькому та Шахтарському районах. Громади цих районів знаходили собі нові приміщення і продовжували діяти легально. Натомість у Першотравневому районі 1959 р. не

залишилося жодної православної громади: всі три громади, відкриті в 1944 р., були закриті [4, с. 19].

Якщо говорити про міста, то найгірша ситуація склалася в м. Сталіно. Тут чисельність громад скоротилася у 1959 р. з 13 до 9-ти громад. У 1960-ті рр. було закрито ще 4 громади. Не змінилася кількість громад у містах Артемівську, Горлівці, Дебальцевому, Єнакієвому, Костянтинівці, Макіївці, Чистяковому [4, с. 17].

Значна частина православних громад на території області після звільнення від окупантів займала приміщення, які у довоєнний час належали різноманітним радянським установам (на початку війни їх було евакуйовано). Під час війни віруючі займали ці приміщення та пристосовували їх для молитовних потреб. В архіві уповноваженого Ради у справах РПЦ зберігся документ під назвою „Сводные сведения и список общественных зданий, занятых в период немецкой оккупации под церкви и молитвенные дома” [5, с. 39–54]. З цього документа дізнаємося, що віруючими було зайнято 218 таких приміщень. З них приміщень громадських установ, колишніх церковних, які до війни були переобладнені та пристосовані задля громадських потреб, – 98, а приміщень громадських установ, що до війни громадами не займалися, – 120 [5, с. 39].

Після звільнення Донецчини ці установи поверталися з евакуації, відновлювали свою діяльність і перебирали назад у своє користування ці приміщення. Так, з 1 листопада 1943 до 1 жовтня 1948 р. у віруючих було вилучено 84 приміщення (5 – колишніх церковних та 79 – колишніх громадських) [5, с. 40–45].

Станом на 1 листопада 1949 р. із зареєстрованих церков та молитовних будинків загальною кількістю 201 громади займали: 93 – типові церковні споруди (з них 7 були переобладнені ще до війни та використовувалися для громадсько-культурних потреб), 3 – приміщення громадських установ, що ніколи для молитовних потреб не використовувалися, 45 – приміщення, орендовані віруючими у громадських організацій, 17 – орендовані у приватних осіб, 43 – придбані віруючими на власний кошт [6, с. 41]. Отже, на 1 листопада 1949 р. після масштабної акції з вилучення таких приміщень віруючі займали 10 приміщень громадських або державних установ. На початку 1952 р. загальна кількість церков та молитовних будинків сягала 194, 30 з яких були типові культові приміщення, 62 – типові культові приміщення, що зазнали перебудови та свого часу втратили первісний вигляд, 61 – придбані віруючими у власність, 27 – орендовані у державних організацій, 14 – орендовані у приватних осіб. Порівняно з 1943 р. їхня чисельність скоротилася на 38. Наведені цифри свідчать, що на початку 1950-х рр. процес вилучення з користування віруючими приміщень колишніх громадських чи державних установ в цілому закінчився, бо в цій статистиці такі приміщення вже не фігурують.

З таблиці видно, що протягом 40–60-х рр. XX ст. кількість церков та молитовних будинків невинно зменшувалася (всі дані на 1 січня відповідного року; складено автором на основі зведення даних за відповідні роки).

Таблиця 1

Кількість православних громад на території Донецької області в 1945–1961 рр.

1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961
231	210	210	210	207	199	195	195	194	191	189	189	188	188	186	162	137

Як бачимо, найбільші скорочення кількості громад єпархії відбувалися в кінці 50-х – першій половині 60-х рр. XX ст. Так, у 1960 р. було знято з реєстрації 25 громад: 14 – „самоліквідувалися” (за термінологією влади), 2 — було знято з реєстрації через внутрішні конфлікти, 6 — припинили існування у зв’язку з вилученням приміщення, 2 — були об’єднані, 1 громада ліквідована внаслідок того, що приміщення, яке вона займала, згоріло, а нового знайти не вдалося [7, с. 12—18].

Статистичні дані щодо чисельності релігійних громад Православної Церкви в матеріалах уповноваженого Ради у справах РПЦ, які зберігаються в Донецькому державному архіві, наявні лише до 1960 р., наступні з’являються тільки в 1966 р. За цими даними, 1966 р. кількість православних релігійних громад сягала 94, тобто з 1961 по 1966 р. зменшилася на 43 одиниці. Ці громади займали 93 церкви та молитовних будинки.

Відомості про число православних громад у 1961—1965 р. були знайдені в поточному архіві Відділу у справах релігій Донецької облдержадміністрації. Згідно з ними, в 1962 р. православних громад нараховувалося вже 125, у 1963 р. – 117, у 1964 р. – 105, 1965 – 94. Отже, з 1943 по 1964 рр. Донеччина втратила 138 громад. Ці втрати припадають на час т. зв. хрущовського наступу на Церкву, що охопив усю територію країни.

У м. Сталіно під час війни було відкрито 13 православних церков та молитовних будинків. З них до теперішнього часу діють тільки п’ять. Інші закрито в післявоєнні роки. Церкву в с-щі Трудовське (громада була заснована у 1941 р.) закрили у вересні 1960 р., релігійну громаду Миколаївського молитовного будинку в с-щі Григорівка (Ленінський район м. Сталіно) розпущено 1959 р. (громада існувала з 1942 р.), молитовний будинок у Моспино закрито у 1959 р., молитовний будинок станції Сталіно — у 1960 р., в 1962 р. знято з реєстрації церкву Петра й Павла, що на Смолянці (тепер це Свято-Преображенський кафедральний собор Української Православної церкви Київського патріархату), церкву в с. Авдотьїне зачинено в лютому 1963 р. Були випадки закриття церков і раніше. Так, церкву на станції Мушкетові зачинили ще у вересні 1944 р., а церкву в с-щі Рутченково – в 1946 р. До сьогодні існують такі громади: Свято-Нікольська парафія на Ларінці (Ленінський район Донецька, тепер це Свято-Нікольський кафедральний собор Української Православної Церкви Московського патріархату), Свято-Успенський храм (с-ще Рутченково), Свято-Нікольський храм (район „Шахтобудівник”, Калінінський район), Свято-Успенський храм на Будьонівці та храм Вознесіння Христового в Петровському районі.

Таким чином, православна мережа Донеччини не була великою, порівняно з іншими регіонами України. На території області на час звільнення легально діяло 232 громади. Більшість з них локалізувалися у перші післяокупаційні та повоєнні роки в сільській та селищній місцевості, хоча активна релігійність спостерігалася переважно в міських громадах, серед яких виділялися міста Сталіно, Жданів, Макіївка та ін.

У наступні роки саме міські громади стають центрами православного життя в області. Церковна інфраструктура Донеччини була сформована в результаті суспільно-економічних, демографічних процесів, що відбувалися в краї. Йдеться про перенесення активного церковного життя з сільської у промислову міську

місцевість унаслідок урбанізаційних процесів на Донеччині, а також активних міграційних зовнішніх (з інших регіонів) та внутрішніх (у межах області) потоків.

Кількісна сконцентрованість громад у сільській місцевості привернула особливу увагу до них з боку владних структур. Саме після закриття громад у сільській місцевості у 40–60-ті рр. XX ст. спостерігається різке скорочення православної мережі в області.

1. Информационные отчёты, доклады, неочередные донесения за 1953 год на 186 листах // Державний архів Донецької області. – Ф. Р-4021. — Оп.1. — Спр. 24.
2. Информационные отчёты, донесения, записки и другая переписка с органами власти за 1957 год на 110 листах // ДАДО. – Ф. Р-4021. — Оп. 1. — Спр. 31.
3. Информационные отчеты и другая переписка с органами власти за 1958 год на 146 листах // ДАДО. – Ф. Р-4021. — Оп.1. — Спр. 34.
4. Информационные отчеты, донесения и другая переписка по вопросам, касающимся вопросов религии и религиозных обществ за 1959 год. // ДАДО. – Ф. Р-4021. — Оп.1. — Спр. 35.
5. Отчетно-информационные доклады уполномоченного за 1948 год на 122 листах // ДАДО. – Ф. Р-4021. — Оп.1. — Спр. 12.
6. Отчетно-информационные доклады уполномоченного за 1949 год на 118 листах // ДАДО. – Ф. Р-4021. — Оп.1. — Спр. 15.
7. Отчетно-информационные доклады, донесения и другая переписка, касающаяся религиозных обществ за 1960 год на 118 листах // ДАДО. – Ф. Р-4021. — Оп.1. — Спр. 37.
8. Отчёты Донецкой епархии за 1947 год на 77 листах // ДАДО. – Ф. Р-4021. — Оп.1. — Спр. 9.
9. Цыпин В., протоиерей. История Русской церкви. 1917–1997 / В. Цыпин. — Москва : Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. — 831 с.
10. Чумаченко Т.А. Государство, православная церковь, верующие 1941–1961 / Т. Чумаченко. – Москва : АИРО – XX, 1999. – 248 с.
11. Шкаровский М. В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах) / М. Шкаровский. — Москва : Крутицкое патриаршее подворье, 1999. — 400 с.

SUMMARY

Illia Lukovenko

The Orthodox Church of Donetsk region during the post war years: specifics of quantitative indexi of its frameworks

The article studies quantitative indexi in the area of the Russian Orthodox Church in Donetsk region during the 40-s and the 60-s of the XX century out the policy, connected with religion and church.

Key words: state-church interrelation, Russian Orthodox Church, Donetsk eparchy.